

B 3. Proměny sociálního rozvrstvení

B 3.1 Rozvrstvení podle souhrnného sociálního statusu

Dalším způsobem, jak souhrnně znázornit vertikální sociální diferenciaci čili nerovnost, je využití stratifikačního schématu vícedimenzionálního sociálního statusu. V tradici výzkumů, kterou sledujeme od konce šedesátých let minulého století, se pro ekonomicky aktivní populaci ustálil pětidimenzionální individuální status vytvořený určitou – poměrně složitou – procedurou z a) nejvyššího dosaženého stupně vzdělání, b) složitosti vykonávané práce, c) postavení v řízení, d) individuálního příjmu a e) životního stylu (kulturní úroveň mimopracovních aktivit). Průměrné postavení na těchto pěti škálách jako celku určuje statusovou úroveň jednotlivce nebo skupiny, vzájemný poměr uvedených dimenzí pak míru souladu dílčích statusů (konzistence), či jejich nesouladu (inkonzistence) uvnitř souhrnného statusu. Nevýhodou této konstrukce je to, že nezodpovězení kterékoli dílčí otázky vztahující se k některé z pěti dimenzí sociálního statusu (např. údajů o příjmu) znamená vyřazení toho kterého jednotlivce ze souboru. V důsledku toho se v našem případě za rok 1999 soubor dotázaných s úplným sociálním statutem zredukoval z počtu 3 100 ekonomicky aktivních, u kterých disponujeme údaji o třídním postavení, na pouhých 2 670 osob. Hlavní příčinou je právě neposkytnutí údajů o příjmu, jež je však pouze o něco málo častější u dotazovaných jak s nejvyššími, tak s nejnižšími hodnotami příjmu než u ostatních a v zásadě příjmovou diferenciaci příliš nezkruskuje. Znamená to, že s údaji o statusu můžeme pracovat jako reprezentativními pro ekonomicky aktivní populaci. Zcela platné a spolehlivé pak jsou z hlediska rozboru vnitřní struktury statusu a ve vztahu k jiným proměnným.

Vysvětlení a popis postupů, které lze ke konstrukci statusu použít, jsou uvedeny v dostupné literatuře [Machonin, Tuček et al. 1996: 115–124]. Tamtéž je provedeno porovnání stratifikační struktury z roku 1984 a 1993. Zde navážeme na studii [Machonin, Gatnar a Tuček 2000] a omezíme se na porovnání rozdílů mezi rokem 1993, tj. z počáteční etapy transformace, a 1999. Začneme tabulkou pořadových korelací podle vzorce stanoveného Spearmanem (RS), tj. čísel, které označují těsnost a směr vztahu dvou vertikálně orientovaných proměnných (charakteristik). Pro jistotu zde zopakujeme, že nejtěsnější vztah, tj. praktickou totožnost, vykazuje maximální korelace +1 nebo -1, přičemž znaménko + prozrazuje, že obě stupnice jsou orientovány stejným směrem, znaménko -, že jsou uspořádány zcela opačně. Hodnota 0 označuje úplnou nezávislost obou proměnných, hodnoty vyšší než nula a nižší než 1, popřípadě nižší než nula a vyšší než (-1) vzrůstající míru přímé nebo obrácené závislosti.

nických. Blíží se spíše meritokraticky pojatému rozvrstvení společnosti, o němž pojednáváme v kapitole B 3. V ukazatelích příjmu, bohatství a mocenského postavení zjištěné pořadí zhruba odpovídá tomu, podle něhož jsou seřazeny kategorie v tabulce, tedy třídně vlastnickému principu. Kategorie vyšších odborných zaměstnanců je v průměru na stejné nebo jen nepatrně nižší materiální úrovni než kategorie zaměstnavatelů. Je však vnitřně mnohem různorodější a zahrnuje skupiny s vyšší i nižší úrovní příjmů a spotřeby.

Zajímavé a závažné jsou poznatky o vzájemném vztahu třídní klasifikace s ukazatelem spotřební úrovně, vytvořeným ze subjektivních, avšak podle druhů spotřeby specifikovaných, a proto poměrně spolehlivých výpovědí dotázaných o financích v rodinném rozpočtu. Podíl spotřebitelsky uspokojených (saturovaných) spotřebitelských domácností narůstá a podíl strádajících z nedostatku (deprivovaných) klesá spolu s rostoucí úrovní třídně vlastnického postavení, a to včetně vyšší úrovně spotřeby u zaměstnavatelů ve srovnání s odborníky. Pocit dostatku peněz na spotřebu, plynoucí ze zkušenosti z každodenního života, se však i přesto vyskytuje v dosti velkém rozsahu u všech třídních kategorií až po řadové úředníky včetně, s výjimkou pouze obou kategorií dělnických, popřípadě zemědělských. Výrazně je koncentrován v kategorii podnikatelů se zaměstnanci, u ostatních nedělnických a nezemědělských kategorií se však v nikoli zanedbatelné míře objevují i pocity menší finanční dostupnosti spotřeby. Avšak vědomí nižší střední spotřeby až nedostatku a deprivace se velmi výrazně koncentruje právě v obou dělnických kategoriích, zvláště pak v kategorii méně kvalifikovaných manuálních pracovníků a v ještě větším rozsahu (cca dvou třetin) těch z nich, kteří si tutéž třídní pozici udržují trvale po celých deset let.

Ve srovnání se situací za státního socialismu se tu projevuje relativní zhoršení postavení nekvalifikovaných dělníků jako celku a také značné části kvalifikovaných manuálních pracovníků, zejména z těch odvětví, jež dnes nejsou preferována, avšak v minulosti preferována byla (např. ze zemědělství a těžby, také však strojírenství a kovovýroby). Navíc je třeba vzít v úvahu, že velkou část nezaměstnaných s jejich nižší životní úrovní, které třídní schéma platné pouze pro ekonomicky aktivní nezachycuje, tvoří rovněž nekvalifikovaní a polokvalifikovaní pracovníci.

Třídně vlastnická strukturace se tedy v letech transformace zřetelně prosadila v odlišení materiálního postavení podnikatelů a většiny ostatních samostatně činných, jakož i části vyšších odborníků od kvalifikovaných, a zejména nekvalifikovaných dělníků. V obou případech jde o historický posun směrem nahoru či dolů, který zvyšuje sociální rozdíly mezi horními (z větší části nově vzniklými) a dolními sociálními seskupeními. Pro velkou většinu dělníků to znamenalo relativní skupinovou mobilitu směrem dolů. Současně většina středních odborných pracovníků a úředníků jakož i určitá, nikoli zanedbatelná, menšina vyšších odborníků zaostává ve svém materiálním postavení nejen za podnikateli, ale i za samostatně činnými bez zaměstnanců, ačkoli v ohledu profesním, kvalifikačním a kulturním je tomu naopak. Těmito nesoulady se budeme zabývat v následující kapitole v souvislosti se stratifikací.

Tabulka B 3.1 Matice pořadových korelací dvojic statusotvorných proměnných*
pro ekonomicky aktivní populaci 1993 a 1999

	1993				1999			
	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP	KUA	PŘÍ	POŘ	SLP
VZD	0,43	0,28	0,31	0,65	0,49	0,31	0,25	0,58
SLP	0,38	0,32	0,35		0,40	0,34	0,36	
POŘ	0,13	0,43			0,15	0,38		
PŘÍ	0,14				0,25			

*) VZD = vzdělání; SLP = složitost práce; POŘ = postavení v řízení; PŘÍ = příjem; KUA = kulturní úroveň aktivit volného času.

[Data 1993 a 1999]

Míru konzistence souhrnného sociálního statusu v soustavě statusotvorných dimenzí zjišťujeme obvykle faktorovou analýzou (viz tabulku B 3.2), při níž se matematicko-statistickým výpočtem zjišťují určité svazky proměnných utvářející vnitřní skladbu soustavy analyzovaných proměnných. Prvním krokem je faktorová analýza „před rotací“, která ukáže v prvním faktoru soulad všech proměnných a ve druhém jejich vzájemný vnitrostatusový nesoulad. Nejjednodušším ukazatelem stupně statusového souladu (konzistence) vzdělání, složitosti práce, postavení v řízení, příjmu a kulturní úrovně životního stylu je pak rozsah variance (proměnlivosti) všech pěti proměnných, vyčerpáné, a tudíž vysvětlené prvním faktorem před rotací. V roce 1984 činil podle faktorové analýzy, která byla zveřejněna v [Machonin, Tuček et al. 1996: 118], 46,2 %, v roce 1993 48,1 %, v dalším výzkumu („Transformace a modernizace“) z roku 1995 49,9 %, ve výzkumu z roku 1999 dosáhl hodnoty 48,7 %. Tyto rozdíly nejsou na první pohled přílišné, avšak použitím jiných metod zjišťování statusové konzistence-inkonzistence (viz níže) bylo prokázáno, že až do roku 1995 označovaly skutečně významné posuny ve struktuře souboru dotázaných. Ostatně k podobným závěrům co do trendu vedla i analýza založená na zkoumání vztahů tzv. sociálně ekonomického statusu, vzdělání a příjmu za léta 1991, 1995 a 1997 z jiných dat a s poněkud obměněným postupem faktorové analýzy v práci [Matějů a Kreidl 2000: 26–28]. Rozdíl 1995 vs. 1999 považujeme za nevýznamný, označující spíše stagnaci než skutečný regres konzistence. Znamená to, že ve srovnání s poněkud silnější statusovou inkonzistencí společnosti státního socialismu statusová konzistence do poloviny dekády transformace významně, byť ne příliš výrazně vzrostla, v druhé polovině však opět mírně poklesla, avšak nevrátila se na hodnotu příznačnou pro státní socialismus v období normalizace. Rozhodující příčinou vzrůstu tohoto ukazatele se stala rostoucí míra souladu individuálních pracovních příjmů s ostatními statusovými dimenzemi, jmenovitě se vzděláním, složitostí práce a životním stylem. Ta v roce 1999 ve srovnání s rokem 1993 vzrostla, poklesla však, pokud jde o vztah uvedených proměnných s postavením v řízení. Pro státní socialismus bylo typické sepětí příjmů především s mocenským postavením a jeho relativní odtržení od ostatních statusových dimenzí. Tento jev

lze vysledovat i v datech z roku 1993. Přes zmíněný mírný pokles byla pořadová korelace mezi příjmem a postavením v řízení na konci devadesátých let vyšší než hodnota korelace s kteroukoli jinou statusovou proměnnou. V souboré společnosti se však mezi ekonomicky aktivními již do jisté míry prosadil i soulad příjmu s ostatními dimenzemi, především se vzděláním a složitostí (kvalifikovaností) práce, tj. uplatnil se o něco více zásluhový, meritokratický princip. Překážky, které tomu v letech 1997–1998 bránily, tj. silně restriktivní politika státu vůči platům v národohospodářských odvětvích závislých na státním rozpočtu, byly, pravda, oslabeny zvýšením mzdových tarifů v této sféře počátkem roku 1999 a následujícím pohybem, kterým podniková sféra tento zásah kopírovala. Zejména platy pro vzdělanější pracovníky školství, zdravotnictví, vědy a výzkumu rostly v tomto okamžiku vývoje o něco rychleji než v ostatních odvětvích. Na druhé straně, vyřazení velkého počtu pracujících převážně na nižších pozicích náhlým výbuchem nezaměstnanosti statusovou konzistenci – tradičně nejsilnější u nekvalifikovaných dolních vrstev – poněkud oslabilo. Oba tyto protikladné procesy mohly vést k zaznamenanému mírnému poklesu, či lépe řečeno stagnaci statusové konzistence na úrovni dosažené v polovině devadesátých let. Na tomto stavu se pravděpodobně od té doby mnoho nezměnilo – mzdové zaostávání kvalifikovaných pracovníků rozpočtové sféry počátkem 21. století pokračovalo a teprve nová platová úprava z počátku roku 2002 přinesla opět dílčí zlepšení.

Tzv. rotace (matematicko-statistický výpočet, který přesněji odhaluje vnitřní strukturu matic s důrazem na rozdílnosti – viz druhou část tabulky B 3.2) odhaluje skutečnost, na niž jsme již upozornili. Mezi ekonomicky aktivním obyvatelstvem i nadále zjišťujeme bližší vazby mezi vzděláním, složitostí práce a kulturní úrovní životního stylu na jedné straně a mezi postavením v řízení a příjmem na straně druhé. Pro působení společného jádra prvního svazku proměnných jsme zvolili název „kulturně meritokratický faktor“, pro obdobné působení dvou ostatních proměnných „třídní materiálně mocenský faktor“. Jejich podíl na celkovém sociálním postavení se dá vyjádřit poměrem 38 % : 30 % vnitřní variance vysvětlené těmito dvěma faktory v roce 1999 a 37,9 % : 31,2 % v roce 1993. Faktorové zátěže jsou čísla určující na stupnici stejné jako v případě korelací směr a těsnost vzájemné vazby mezi faktorem a jednotlivými proměnnými.

Tabulka B 3.2 Faktorová analýza statusotvorných proměnných pro ekonomicky aktivní populaci 1993 a 1999 (faktorové zátěže)

Proměnné	1993		1999	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
VZD	0,81	-0,27	0,79	-0,33
SLP	0,82	-0,17	0,80	-0,10
KLIA	0,58	-0,55	0,67	-0,48
POŘ	0,62	0,55	0,58	0,64
PRÍ	0,59	0,58	0,63	0,46
Vyčerpání variance v %	48,1	21,0	48,7	19,4

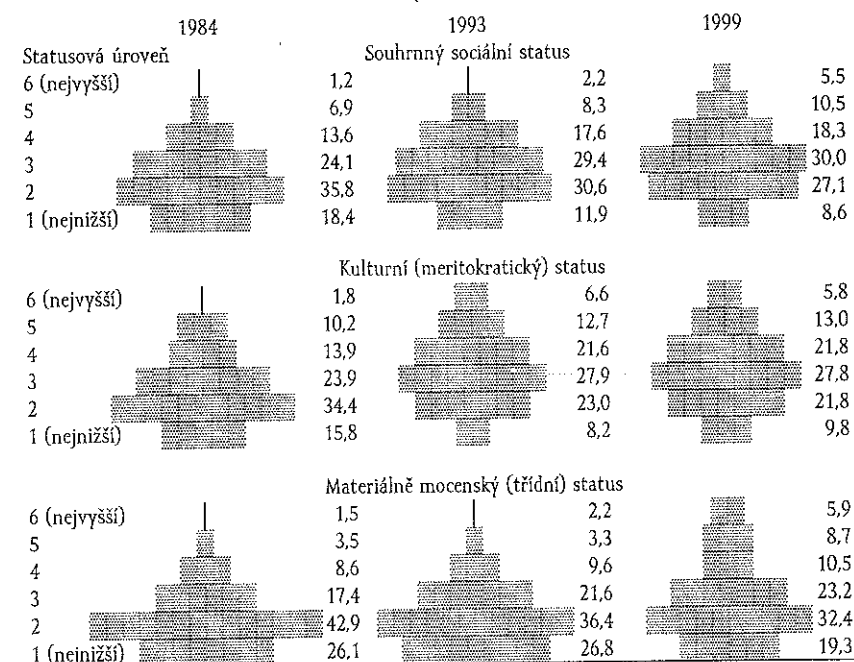
Proměnné	1993		1999	
	Faktor 1	Faktor 2	Faktor 1	Faktor 2
VZD	0,81	0,28	0,83	0,21
SLP	0,75	0,36	0,70	0,40
KLIA	0,80	-0,05	0,82	0,01
POŘ	0,15	0,82	0,08	0,86
PRÍ	0,12	0,82	0,23	0,74
Vyčerpání variance v %	37,9	31,2	38,0	30,0

[Data 1993 a 1999]

Faktory se dají použít také k vytvoření faktorových skóru, tj. složených proměnných, jakýchsi zprůměrovaných, ale současně také vážených indexů, které ukáží postavení každého jednotlivce v souboru na stupnici souhrnného sociálního statusu (vezmeme-li za základ faktor 1 před rotací), nebo na stupnicích kulturního a materiálního statusu (vyjdeme-li z faktorů 1 a 2 po rotaci). Toto rozdělení lze čtenáři ukázat jako tabulku, popřípadě graf statusového rozložení. Volíme druhou, názornější možnost a v grafu uvedeme pro ilustraci i obdobné údaje za rok 1984.

V české sociologické tradici se ujala prezentace statusových škál na 6 stupňů, která odpovídá představě šesti vrstev: dvou horních, dvou středových a dvou dolních. Tato volba je do jisté míry věcí statisticky použitelné konvence; důležité však přitom je, aby jak počet kategorií, tak způsob jejich operacionalizace byl víceméně stejný pro data zjištěná v různých časových okamžicích a umožňoval tak historická srovnání, z nichž lze odvodit určitou představu o průběhu změn sociálního rozvrstvení.

Graf B 3.1 Diferenciace ekonomicky aktivního obyvatelstva podle souhrnného sociálního statusu a dvou parciálních statusů v %

[Data 1984, 1993 a 1999]

Rozložení souhrnného sociálního statusu v ekonomicky aktivním obyvatelstvu se v letech 1984, 1993 až 1999 vyvíjela od „hrušky“ s poměrně širokou základnou v dolních vrstvách směrem k pozvolnějšímu až spíše oválnému uspořádání, typickému pro vyspělejší společnosti (v těch nejlépe prosperujících nabývá až tvaru „zvonkového jablka“). Nezapomeňme však, že v roce 1984 byla zejména příjmová distance (vzdálenost) mezi nejvyšší a nejnižší statusovou kategorií mnohem menší než v letech transformace, kdy se vrcholek a dolní část statusového rozložení od sebe výrazněji vzdálily. (I zde jde o projev již zmíněné kolektivní mobility.) Vývoj souhrnného sociálního postavení je však spíše jakýmsi zprůměrovaným dopadem vývoje obou dvou statusů parciálních. Kulturně meritokratický status, založený na souladu vzdělání, složitosti práce a kulturnosti životního stylu, dospěl rovněž do stadia oválného uspořádání, příznačného pro stratifikační modely, avšak materiálně mocenský status vytváří strukturu spíše třídního, k polaritě tíhnoucího charakteru, založenou na příkřejším rozložení pozice v řízení a s ním spjatou výraznější diferenciací příjmů, přičemž dvě horní kategorie jsou v důsledku mocenského i materiálního vzestupu části populace více obsazeny, než tomu bylo v minulosti. A opět: nezapomeňme přitom, že v tabulce statusu ekonomicky aktivních v roce 1999 chybí 9–10 % nezaměstnaných, zatímco v roce 1993 nezaměstnanost činila pouhá 3 % a v roce 1984 byl její rozsah zanedbatelný. Dále

pak tento konstrukt nezohledňuje ani existenci dalších chudobných a chudobou ohrožených skupin mezi ekonomicky neaktivními, zejména částí důchodců. To vše znamená, že faktický tvar zejména materiálně mocenského (třídně pojatého) statusu by při nalezení vhodného zpracování (operacionalizace) pro všechny dospělé dotazované měl poměrně širokou základnu, patrně širší než v roce 1993 a snad i 1984.

B 3.2 Soulad/nesoulad statusových dimenzí

Už v předchozí subkapitole bylo z uvedených matic korelací mezi jednotlivými statusovými dimenzemi zřejmé, že sociální postavení na různých stupnicích u téhož individua nemusí být a v mnoha případech není stejné, ba dokonce ani podobné. Řekli jsme si, že i náš souhrnný sociální status je sice váženým, ale přece jen pouze zprůměrovaným obrazem skutečného sociálního postavení. Představa, že lidé se podle dosaženého vzdělání vždy dostanou do odpovídajícího pracovního a postupně i řídicího postavení, pobírají tomu odpovídající mzdu (nebo mají jiný odpovídající typ příjmu, např. podnikatelský nebo živnostenský zisk) a přiměřeně tomu tráví svou mimopracovní dobu, prostě v reálném životě nefunguje tak přesně nikdy. Nejméně často se to stává ve společnostech, které prožívají rychlé a dramatické sociálně ekonomické a politické změny, jako tomu bývá právě u nás. Poněvadž však je jasné, že nesoulad postavení na dílčích statusových stupnicích může velmi silně ovlivnit postoje i chování lidí (např. kvalifikovaných a málo placených, popř. bezmocných, nebo naopak nekvalifikovaných, a přitom velmi mocných anebo bohatých), nezbyvá, než se na problém statusové konzistence/inkonzistence podívat konkrétněji. Jedním z postupů, jak to lze učinit, je využití rozdílnosti rozložení kulturního a materiálního statusu, z níž na první pohled vyplývá, že postavení řady lidí na těchto dvou stupnicích nebude shodné. Jde přitom o stupnice věcně významné: jestliže kulturní status vyjadřuje vzdělanostně kulturní a výkonnostní aspekty souhrnného postavení, materiálně mocenský status zachycuje spíše pozice v řídicích strukturách, tj. podíl na profesionální moci a tomu odpovídající materiální úroveň. Bude jistě zajímavé zjistit, jak se soulad či nesoulad těchto dvou aspektů sociálního postavení promítá do postavení jednotlivců.

Ukázalo se, že 31,5 % ekonomicky aktivních, tedy o něco málo více než v roce 1993 (tehdy to bylo 28,8 %), zaujímá z hlediska souladu statusu kulturního a materiálně mocenského sociální postavení zcela konzistentní. Z nich 63,3 % patří k dělníkům a zemědělcům, zvláště pak těm s nižší kvalifikací, 60 % je mužského pohlaví a 73,2 % středního věku. Téměř 60 % z ekonomicky aktivních v rocích 1988 i 1999, kteří patří do skupiny statusově konzistentních, zůstalo v posledním desetiletí stabilně na nižší úrovni sociálního postavení.

Mezi inkonzistentní patří především statusově vyšší skupina vyznačující se tím, že její materiální status je vyšší než status kulturní. Majetkové, příjmové a mocenské charakteristiky jejich příslušníků převyšují výrazně obdobné

charakteristiky ostatních lidí se stejným vzděláním. Byla to v roce 1999, na rozdíl od roku 1993, kdy tvořila pouze 8,5 % ekonomicky aktivních, skupina početná, která zahrnovala 15,4 % souboru, především z řad podnikatelů a vyšších odborníků. 74,6 % této skupiny jsou muži. 27,2 % z té její části, která byla zaměstnána již v roce 1988, tvoří lidé, kteří prošli vzestupnou drahou na nejvyšší úroveň, cca po pětina osob stabilní na střední, také však nižší úrovni (v posledním případě jde patrně o pracovníky preferovaných odvětví). 14-15 % tvoří lidé stabilní nahoře a rovněž vzestoupivší na střední úroveň.

Opačnou charakteristiku má 34,9 % ekonomicky aktivních; v jejich případě příjmy a postavení v řízení jsou relativně nižší než vzdělání, pracovní kvalifikace a kulturnost. (V roce 1993 obdobné postavení zaujímal 38,3 % ekonomicky činných.) Nejvíce z nich je soustředěno ve skupině středních odborníků, úředníků a v kategoriích dělnických, najdou se však i mezi vyššími odborníky a samostatně činnými. Patří k nim silná koncentrace téměř 40 % ze všech osob mladších 30 let, kteří tvoří 29,4 % příslušníků této skupiny. Více než polovina těch příslušníků této kategorie, od nichž máme údaje o mobilitě 1988-1999, patří k osobám, které setrvaly na nižší úrovni sociálního postavení.

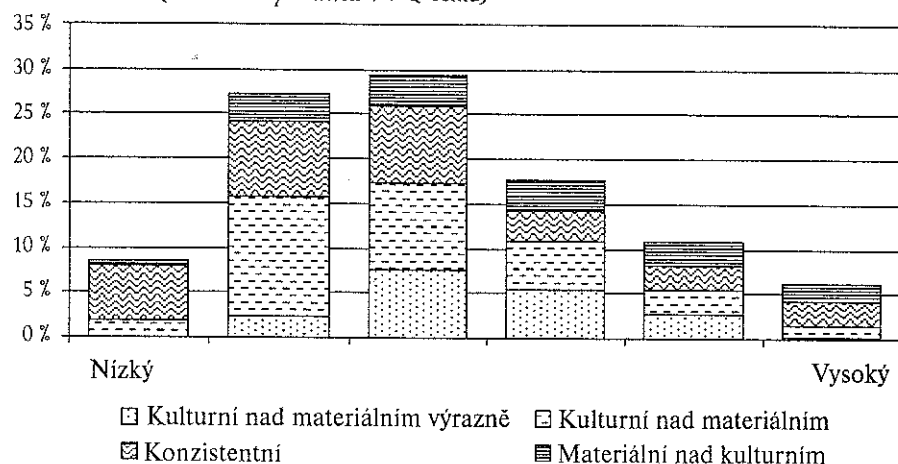
Posléze zbývajících 18,2 % výtěžně činného obyvatelstva se vyznačuje extrémní odchylkou v tomtéž směru jako u předchozí skupiny. Jde o osoby kvalifikované, z řad vyšších odborných, zejména pak středních odborných a rutinních nemanuálních pracovníků, kteří nikoho neřídí a mají (mj. i proto) malé platy. V roce 1993 jich bylo 24,4 %. Z 58,8 % mezi nimi převažují ženy. 48,3 % z té jejich části, která pracovala po celé desetiletí, bylo stabilních na střední úrovni.

Vcelku vzato, ve srovnání s rokem 1993 výrazně přibýlo osob s materiálně mocenským statusem vyšším než kulturním, jejichž materiální situace se značně zlepšila v druhé polovině devadesátých let, a naopak ubylo těch, jejichž kulturní status je vyšší než materiálně mocenský, jak to patrně odpovídalo mírnému materiálnímu vzestupu pracovníků rozpočtové sféry v letech 1998-1999. Z uvedených dat je zjevná těsná závislost statusové konzistence/inkonzistence na jednotlivých úrovních stability, popřípadě mobilitních drah. Obzvláště výrazně se inkonzistence projevuje na střední úrovni odborných zaměstnanců a úředníků. Tento jev prozatím silně narušuje představu o četnosti a významu tzv. nové (zaměstnanecké) střední třídy v postsocialistické společnosti. Jestliže její velká část nedosahuje v příjmech ani ve spotřebě úrovně, která by odpovídala jejímu vzdělání a kvalifikaci, složitosti vykonávané práce, ba ani kulturnosti jejího způsobu trávení volného času, lze ji stěží považovat za střední třídu v původním smyslu slova. Jde o sociální seskupení, jehož četnost se v historickém čase téměř všude na světě zvyšuje (tato tendence se zejména od druhé poloviny 20. století prosazuje mnohem výrazněji než Marxem objevené, a také do budoucna proponované historicky starší tendence proletarizace) a jehož význam v národním hospodářství (ve výrobě a zejména ve službách) narůstá, stejně jako jeho váha v rozhodování o věcech veřejných v demokratických systémech. Leč, jak prokazují sociolo-

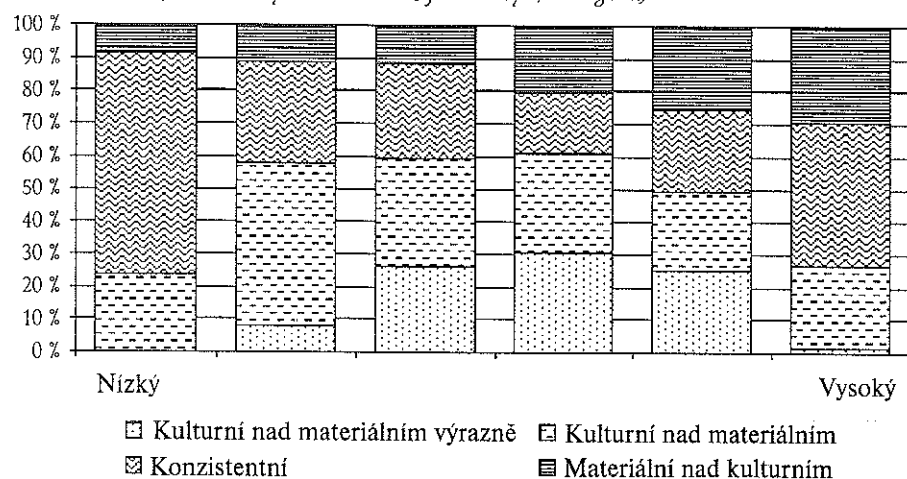
gické analýzy z různých společností, nesoulad mezi její odborností a ekonomickým a kulturním významem na jedné straně a relativně nižší životní úrovní a reálným mocenským postavením na straně druhé se zdá být pro „novou střední třídu“ příznačný. Viz například [Matějů 2000; Keller 2000; Machonin 2001]. Opačný typ inkonzistence – převaha materiálního postavení nad kulturními charakteristikami, je příznačná pro statusově vyšší skupiny.

Tato zjištění, konkretizující míry statusové inkonzistence podle jednotlivých úrovní sociálního statusu ilustruje zřetelně následující graf B 3.2.

Graf B 3.2a Celkový status a jeho konzistence v roce 1999
(ekonomicky aktivní v % z celku)

Graf B 3.2b Celkový status a jeho konzistence v roce 1999
(ekonomicky aktivní v % z jednotlivých kategorií)

[Data 1999]

Podle sociologické teorie statusová inkonzistence vede lidi ke kritičnosti a radikálnímu chování na jedné straně (tj. u těch, jejichž materiální a mocenské postavení je nižší, než jejich vzdělání a složitost práce, popř. i životní styl) a k extrémnímu konzervatismu na straně druhé (u těch, jejichž blahobyt a podíl na moci je ohrožován jejich nižší kvalifikací, popř. i složitostí práce). Proto stále ještě velký, i když v dlouhodobém historickém trendu spíše pozvolna klesající, výskyt jevu statusové inkonzistence je jedním ze zdrojů jak polarizace hodnotových orientací a politických preferencí, tak i jejich nestability.

Tíhnutí osob s převahou materiálně mocenského postavení nad kulturním ke kladnému hodnocení změn v životní úrovni jejich domácností vůbec a v posledním pětiletí zvláště, jakož i lidí s opačnou inkonzistencí k hodnocení skeptickému, není jistě překvapující. Obdobný je vztah inkonzistence k sebezařazení na škále bohatství-chudoba a k souhrnnému pozitivnímu či negativnímu hodnocení změn v osobním životě za poslední desetiletí. Nadprůměrné množství osob s konzistentním, převážně nižším statusem se vyskytovalo mezi podporovateli sociální demokracie (39,3 %). Plných 42,0 % ze všech osob s materiálně mocenským statusem převažujícím nad statusem kulturním patřilo k přívržencům ODS. Podíl těchto osob, které byly v transformaci ze svého hlediska mimořádně úspěšné, mezi sympatizanty této strany pak dosahoval cca 30 %. Ve stranách Čtyřkoalice, zvláště US, jakož i KSČM bylo v roce 1999 možno zaznamenat mírně vyšší zastoupení lidí s inkonzistencí v neprospěch statusu materiálně mocenského, což zakládá motivaci k radikálnějšímu postojům.

Vhodná operacionalizace statusové konzistence/inkonzistence a její metodologické zpracování je velmi složitý problém. Vzhledem k tomu, že jde o otázku mimořádně důležitou právě v období společenských transformací, je nutno se jí věnovat a vyzkoušet řadu nových nebo staronových postupů, jak ji zjišťovat. Po dlouhých letech, kdy se jejím „měřením“ zabýval jen jeden proud české sociologie a kdy ani mezinárodní pozornost nebyla příliš veliká, zaznamenáváme s potěšením novou vlnu zájmu v zahraničí a konečně její první signály i u nás, i když, koncepčně vzato, jde prozatím o poměrně odlišná pojetí. Srovnej [Matějů a Kreidl 2000]. Oba uvedení autoři se přidržují tradičního pojetí souhrnného statusu jako sociálně ekonomického ukazatele (bez postavení v řízení a kulturnosti životního stylu) a zjišťují pouze soulad či nesoulad statusu zaměstnání, vzdělání a příjmu – jak to činí ostatně již dávno Slomczyński [1994]. Za indikátor statusu zaměstnání přijímají Matějů a Kreidl mezinárodní index sociálně ekonomického statusu (ISEI), jenž má v dané souvislosti dvě nevýhody. Především je v něm pořadí zaměstnání konstruováno na základě empirických údajů o vzájemných souvislostech zaměstnání, vzdělání a příjmů, takže nejde vlastně o čistou charakteristiku statusu zaměstnání typu naší nebo polské kategorizace složitosti práce, nýbrž již o svého druhu syntetický index. Jsou v něm v jistém smyslu a priori zahrnuty obě statusové dimenze, vůči nimž je vztah statusu zaměstnání pomocí konceptu konzistence/inkonzistence zkoumán. Jeho použití ke zjišťování statusové konzistence obsahuje v sobě proto jisté prvky tautologie (předem z definice daným průnikem pojmů). Druhou nevýhodou indexu, pokud má být použit pro historické srovná-

ni sociologických údajů týkajících se státně socialistické a postsocialistické společnosti je to, že převážnou část datové báze, z níž byl svými autory odvozen, tvoří empirická šetření velkého počtu tržních společností. Jeho mezinárodní charakter, jinak vhodný pro mezistátní srovnání, neodpovídá přesně specifickým českému vývoje v posledním desetiletí. Jistý význam má i to, že data, z nichž byl ISEI zkonstruován, jsou v současnosti již dosti zastaralá. Nicméně, jak již řečeno, zjišťují citovaní autoři až do roku 1997 podobný trend jako my. Zvláštním výpočtem založeným na vztahu složitosti práce, vzdělání a příjmu za roky 1984, 1993 a 1999 jsme navíc zjistili, že údaje o vyčerpání variance prvním faktorem před rotací vytvářejí spolu s jejich údaji za roky 1991, 1995 a 1997 souvislou a logicky vysvětlitelnou řadu. Oba pokusy tedy mají svůj význam a jsou spíše komplementární než rozporné.

B 3.3 Typologické vzorce vztahů mezi statusovými dimenzemi

Obraz, který jsme získali všemi dosavadními postupy, je stále ještě příliš povšechný. Nedobrali jsme se zatím takového pohledu, který by respektoval jak postavení na stupnici nerovnosti podle souhrnného statusu, tak stupeň souladu či nesouladu statusových dimenzí, ale současně by nás informoval, jak je to s (ne vždy souladným) postavením jednotlivce na několika základních statusových dimenzích. Od roku 1967 se snažíme tento problém vyřešit především využitím matematicko-statistických postupů tzv. shlukové (clusterové) analýzy, při níž se na počítači podle zadání vytváří seskupení jednotlivců vyznačujících se vzájemně podobnými vzorci postavení na stupnicích několika dimenzí současně. (Konkrétně se pracovalo s postavením na šestistupňové škále v pěti dimenzích.) Tento postup nám pomohl vyznat se v poměrech poslední třetiny šedesátých let minulého století, v podmínkách devadesátých let však nedával stabilní a dostatečně přehledné a jednoznačné výsledky. Srovnaj [Machonin a kol. 1969: 134–143, 575–578]. Proto jsme se ve dvojici Machonin-Tuček rozhodli základní úlohu poněkud zjednodušit a její řešení vypracovat na základě standardních postupů, založených ne na pouhé podobnosti, ale na víceméně plné shodnosti výchozích statusových vzorců.

Předně jsme pět statusových dimenzí, z nichž jsme vytvářeli zprůměrovaný souhrnný status, zredukovali na tři: a) stupeň dosaženého vzdělání (který, jak známo, je vysoce zkorelován se složitostí práce i životním stylem a může proto tyto tzv. kulturní charakteristiky zastupovat), b) postavení v řízení a c) měsíční příjem – jinak řečeno informovanost či kulturnost, moc a materiální postavení. Tyto tři dimenze jsou obvykle ve vědomí společnosti považovány za základní statusové charakteristiky a zároveň představují schéma, jak je sociálního statusu dosahováno: od získaného vzdělání a zpravidla jemu odpovídající kvalifikace se odvíjí postavení v řízení pracovního procesu a ekonomiky a od obou předchozích charakteristik se odvozuje příjmová a na ni na-

vazující celková materiální úroveň – nejnápadnější určení sociálního postavení v povědomí obyvatelstva. Dále jsme zredukovali i počet kategorií na stupnicích těchto tří vybraných dimenzí ze šesti, s nimiž jsme pracovali výše, na pouhé tři, a to tak, že dosažené vzdělání jsme rozdělili na vysokoškolské, maturitní a vyučení, popř. základní. Podobně jsme zkatégorizovali i postavení v řízení na zaměstnance bez podřízených, ty, kdož řídí a rozhodují na nižším stupni (zaměstnance s malým počtem podřízených a samostatně činné bez zaměstnanců), a ty, kdo řídí na středním a vyšším stupni. A konečně formálně podobné rozdělení bylo použito pro úroveň příjmů na nižší, střední a vyšší.

Tabulka B 3.5 Porovnání rozložení vzorců sociálního postavení* v dimenzích vzdělání, řízení a příjmu 1984, 1993 a 1999 v %

Vzorec	1984	1993	1999
111 (nejnižší)	32,8	31,3	21,6
112	20,8	15,1	16,7
113	2,3	3,5	1,1
121	2,6	3,4	3,5
122	3,2	2,7	5,2
123	0,7	2,4	1,9
131	0,5	0,3	0,3
132	1,6	0,7	0,6
133	0,3	0,6	0,5
211	11,6	9,9	11,5
212	5,7	7,5	10,7
213	0,5	1,9	1,1
221	1,1	1,6	2,1
222	2,5	2,8	5,9
223	0,4	1,7	2,7
231	0,6	0,8	0,3
232	3,4	1,1	1,9
233	1,0	1,4	0,9
311	1,3	2,0	1,6
312	2,7	2,6	3,3
313	0,5	1,2	1,1
321	0,1	0,4	0,5
322	1,4	0,9	1,3
323	0,5	1,7	1,7
331	0,1	0,1	0,2
332	0,8	0,5	0,8
333 (nejvyšší)	1,0	2,0	1,0
Celkem	100,0	100,0	100,0

*) První místo stupeň dosaženého vzdělání, druhé místo postavení v řízení, třetí místo kategorie příjmu. Na všech třech místech 1 nižší, 2 střední a 3 vyšší dílčí status. [Data 1984, 1993 a 1999], podsoubory ekonomicky aktivních, N 1984 = 10 231, 1993 = 2 913, 1999 = 2 908

Prvním výsledkem byla podrobná zjištění obsažená v tabulce B 3.5, která zde publikujeme hlavně proto, aby čtenář mohl sledovat chod zrodu typologie, s kterou pracujeme v dalším rozboru.

V zájmu stručnosti textu a vzhledem k významu především aktuálních informací jsme se rozhodli k dalšímu podrobnějšímu rozboru použít pouze data za rok 1999, která podávají obraz o sociálním postavení lidí v nedávné minulosti, jehož hlavní rysy se jistě uplatňují i v současnosti. O rozdílech mezi roky 1999 a 1993, resp. 1984 pojednáme stručným komentářem až v souvislosti s tímto rozbohem.

Abychom umožnili statisticky korektní závěry, museli jsme řadu příliš malých seskupení spojit s jinými a tak přece jen do jisté míry využít principu podobnosti. Uskutečnili jsme dva pokusy takového spojení: při jednom jsme dávali přednost shodě mezi vzděláním a postavením v řízení a spojili jsme typy lišící se o jeden stupeň v příjmu. Nevýhoda tohoto postupu byla v tom, že jsme nerozlišovali jednotlivce dostatečně přesně co do jejich materiálního postavení, jež přece jen je nejvýraznějším projevem sociálního statusu i předpokladem pro utváření způsobu života a společenského vědomí o sociální diferenciaci. V druhém pokusu jsme proto seskupení až na dvě výjimky (viz vzorce 2 a 14 v tabulce B 3.6) spojili podle shody ve stupni vzdělání a příjmu a tolerovali jsme jednostupňové rozdíly v účasti na řízení, jak to ostatně odpovídá určité prakticky existující duplicitě činností řídicích a odborných v různých oborech. Ukázalo se, že tato typologie přesněji než ta, kterou jsme vytvořili prvním pokusem, odpovídá rozdílům mezi pohlavími a ve velikosti obcí bydliště, jakož i detailní klasifikaci zaměstnání. Je také ve znatelně vyšším souladu se sebehodnocením spotřební úrovně a bohatství domácností, jakož i změn v osobním životě mezi roky 1989 a 1999. O něco málo nižší je však její prediktivní síla ve vztahu k politickým preferencím. Důvody ve prospěch druhé varianty typologie převládly a pracujeme proto v dalším s ní. V typologické klasifikaci jsme ponechali i několik menších seskupení, která svou četností neumožňují zcela korektní kvantitativní zpracování, ale nejsou bez významu pro kvalitativní pohled na společnost. Tak jsme dospěli k následujícímu výchozímu přehledu seskupení odlišených „statusovými vzorci“, které v dalším podrobněji popíšeme.

Tabulka B 3.6 Přehled seskupení podle statusových vzorců 1999 v pořadí od nejnižšího k nejvyššímu*

Poř. č.	Vzorec	%	Charakteristika sociálního postavení	Velikost	Konzistence
1.	111	21,6	Nízké ve všech třech dimenzích	Velké	Konzistentní
2.	112+113	17,8	Nízké vzdělání; bez rozhodování; střední, výjimečně vyšší příjem	Velké	Inkonzistentní
3.	121+131	3,8	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; nízký příjem	Malé	Polokonzistentní
4.	122+132	5,8	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; střední příjem	Střední	Inkonzistentní
5.	123+133	2,3	Nízké vzdělání; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; vyšší příjem	Malé	Inkonzistentní
6.	211	11,5	Maturita; bez rozhodování; nízký příjem	Velké	Inkonzistentní
7.	212	10,7	Maturita; bez rozhodování; střední příjem	Velké	Polokonzistentní
8.	223+213	3,9	Maturita; střední, někdy žádné rozhodování; vyšší příjem	Malé	Inkonzistentní
9.	221+231	2,5	Maturita; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; nižší příjem	Malé	Inkonzistentní
10.	222+232	7,8	Maturita; střední, někdy vyšší rozhodování; střední příjem	Střední	Konzistentní
11.	311+321	2,1	VŠ; žádné, někdy střední rozhodování; nižší příjem	Malé	Inkonzistentní
12.	312+322	4,6	VŠ; střední (výjimečně vyšší) rozhodování; střední příjem	Střední	Inkonzistentní
13.	323+313	2,7	VŠ; žádné, někdy střední rozhodování; vyšší příjem	Malé	Polokonzistentní
14.	332+331	1,0	VŠ; vyšší rozhodování; střední (výjimečně nižší příjem)	Velmi malé	Inkonzistentní
15.	333+233	1,9	VŠ nebo maturita; vyšší rozhodování; vyšší příjem	Malé	Polokonzistentní
Celkem		100,0			

* Jako inkonzistentní označujeme vzorce, při nichž odchylka kterýchkoli dvou dimenzí je větší než 1, a dále ty, v nichž se příjem odlišuje od vzdělání o jeden stupeň. Za polokonzistentní považujeme ty, u nichž se při souladu příjmu a vzdělání odlišuje účast na řízení o jeden stupeň od vzdělání. Označujeme tak tedy skupiny osob se stejným stupněm vzdělání a příjmu, které mají rozdílný stupeň v účasti na řízení. Tento typ rozdílů odpovídá větší příkrostiti pyramidy řízení ve srovnání s oválným uspořádáním vzdělání a s ním spjatou distribucí složitosti práce. U vzorce 15 polokonzistence vyjadřuje jistý podíl maturantů v jinak konzistentní skupině.

[Data 1999]

Prvním nápadným rysem takto představených sociálních pozic je nevelký podíl zcela konzistentních statusových vzorců: celkem cca 30 % jednotlivců, zatímco inkonzistentních a polokonzistentních plných 70 %. To potvrzuje výše uvedený závěr ze zjišťování konzistence na základě tzv. kulturního a materiálně mocenského statusu, podle něhož konzistentních jednotlivců bylo v souboru ekonomicky aktivních 31,5 %. Podle předpokladu mají zcela konzistentní postavení zejména lidé s nižším vzděláním (celá jedna pětina ekonomicky aktivní populace a 42 % všech osob bez maturity), v mnohem menší míře kon-

zistentní skupina maturantů (cca 8 %, obklopená velkým počtem inkonzistentních a polokonzistentních skupin středu, zahrnující 29 % všech maturantů). Potvrzuje se předpoklad, že inkonzistence je typickou charakteristikou středových seskupení. Silná je však dnes také u seskupení vyšších, kde se uplatňuje v obou směrech: nižší, ale hlavně vyšší příjmy části vyšších odborníků a podnikatelů. Nepotvrdil se tak svého času námi formulovaný předpoklad vysoké konzistence u vyšších skupin.

Závěrem z těchto zjištění nemůže být nic jiného než potvrzení vzniku stále ještě početné nižší sociální třídy lidí se základním vzděláním anebo vyučených. „Nízké“ příjmy nekvalifikovaných dělníků za státního socialismu však byly vzhledem k rovnostářským poměrům bližší k příjmům nejvyšším – jak ukazují práce Hiršlovy, podíl skutečně chudobných byl tehdy nevelký. Příslušníků tříd nebo vrstev v pravém slova smyslu, tj. s víceméně konzistentním sociálním statutem, je dnes v populaci méně než v minulosti, rozhodně méně než v kapitalistické první republice, dokonce však i než v poměrně ustálené sociální struktuře poslední třetiny šedesátých let. Typickým rysem postsocialistické sociální struktury je zatím spíše převaha příslušnosti ekonomicky aktivních k seskupením inkonzistentním a polokonzistentním, zvláště početným ve středu i ve vyšších úrovních sociální stupnice. Je to pravděpodobně důsledek značné sociální dynamiky příznačné pro postsocialistickou transformaci, při níž se sociální postavení mění nerovnoměrně – změny v řídicím a materiálním postavení jsou značně rychlejší než změny v kvalifikaci.

Druhým poznatkem ze čtení přehledu v tabulce B 3.6 je zjištění, že pouze 7 seskupení je možno považovat za početně významná vůči celku populace – v tabulce je označujeme jako velká nebo střední. Jsou to seskupení s pořadovými čísly 1, 2, 4, 6, 7, 10 a 12. (Jen v jejich případě jsou doplňující údaje o vnitřním složení platné po kvantitativní stránce.) Pokud jde o absolventy vysokých škol, můžeme u nich za početně dostatečně významné vůči celku vysokoškolsky vzdělaných považovat kromě skupiny 12 i skupinu 13. 7 seskupení (včetně zmíněné skupiny 13) lze označit ve srovnání s celkem zkoumané populace jako malá a seskupení s pořadovým číslem 14 jako velmi malá. U malých seskupení se nelze spolehnout na přesnost kvantitativních charakteristik, i když je v některých případech jako orientační uvádíme. Neznamená to ovšem, že takováto malá seskupení v české sociální realitě neexistují, mj. i proto, že četná pozorování a analýzy jiných dat, popřípadě týchž dat jinými postupy, na jejich relativní význam rovněž poukazují.

Vertikální sociální uspořádání v roce 1999 v Česku bylo tedy značně roztržité. Z údajů v tabulce B 3.5 plyne, že ve srovnání s rokem 1984 i 1993 výrazně ubylo příslušníků konzistentní nejnižší (převážně dělnické) skupiny 1, a to z téměř 33 % a více než 31 % na 22 %. Ve srovnání s rokem 1984 ubylo také lépe placených dělníků a ve srovnání s oběma roky v minulosti i dělníků s extrémně vysokými mzdami, kteří byli značně početně zastoupeni mezi pracujícími za státního socialismu. Spolu se zjištěním o zvyšující se sociální vzdálenosti (distanci) od nejvyšších sociálních seskupení to potvrzuje proces kolektivního mobilitního sestupu zejména méně kvalifikovaných složek ma-

nuálně pracujících, do jisté míry však i jejich složek kvalifikovanějších (vyučených dělníků). Přibýlo maturantů v inkonzistentních středových seskupeních (podíl seskupení se vzorcem 211, tj. maturantů bez rozhodovací pravomoci a s nízkými příjmy, se přitom po přechodném úbytku v roce 1993 vrátil na vysokou úroveň z roku 1984). Vzrostla i relativní četnost středového konzistentního seskupení se vzorcem 222 – v tomto případě zhruba dvojnásobně proti roku 1993 a více než dvojnásobně proti roku 1984. Celkem vzato bylo v roce 1984 a 1993 kolem 37 % ekonomicky aktivních s konzistentním sociálním postavením, tedy o něco více než v roce 1999. Tato změna je zejména důsledkem úbytku počtu konzistentních „dole“ a jejich pouze mírného přírůstku ve středu. Tyto složité dílčí pohyby jsou součástí generálního trendu úbytku (zejména nekvalifikovaných) dělníků a zemědělců, silného přílivu do středových seskupení samostatně činných a středních odborníků a jistého přílivu do skupiny podnikatelů a vyšších odborníků, který jsme zaznamenali při rozboru proměn třídní struktury. Nové inkonzistence jsou důsledkem nerovnoměrné statusové dynamiky a do jisté míry vyjadřují nepřipravenost osob, které vzestoupily na střední, také však vyšší statusovou úroveň v procesu převratných změn po roce 1989 bez předběžné kvalifikační průpravy. Zatímco typickou postavou první poloviny padesátých let byl „dělnický ředitel“, popřípadě vyšší správní úředník dělnického původu, v devadesátých letech se často setkáváme s živnostníky a středními „podnikateli“ bez odpovídající, alespoň středoškolské, kvalifikace, jakož i s maturanty dosahujícími nejvyšších pozic v příjmech a v soustavě rozhodování a řízení, jak jsme o tom pojednali již v kapitole A 4. Současně došlo k nárůstu nebo obnovení typických seskupení osmdesátých let, tj. maturantů a vysokoškoláků s nízkými platy.

Poněkud jiný obraz vznikne, pochopíme-li „polokonzistenci“, jak jsme ji vymezili pod tabulkou B 3.5, především jako neúplnou konzistenci s tím zdůvodněním, že řídicích a rozhodovacích pozic je u ekonomicky aktivních předem omezený počet a že odchylku v těchto pozicích vůči vzdělání nebudeme hodnotit tak přísně jako odchylku příjmovou. V tom případě zjišťujeme, že v celé ekonomicky aktivní populaci v roce 1989 najdeme 48,5 % nositelů konzistentních a polokonzistentních vzorců, mezi nematuranty i maturanty cca jednu polovinu a mezi vysokoškoláky více než jednu třetinu. Odmyslíme-li si tedy rozdíly mezi dvěma sousedícími stupni podílu na rozhodování a řízení, zjišťujeme závažný nesoulad mezi vzděláním a příjmem jako hlavní zdroj inkonzistence u cca jedné poloviny ekonomicky aktivních lidí. I takto zúžené pojetí statusové inkonzistence je opravdu značně rozsáhlá a společensky významná.

Typologii konzistentních, a zejména několika variant polokonzistentních a inkonzistentních seskupení v roce 1999, jak ji zobrazuje přehled v tabulce B 3.5, jsme dále podrobněji popsali celou řadou dalších charakteristik, jiných než vzdělání, postavení v řízení a rozhodování a příjmech, které jsou ve statusových vzorcích zahrnuty. Porovnáním s již osvětlenou diferenciací podle třídní klasifikace EGP a souhrnného sociálního statusu vyšlo najevo, že tato typologie mnohem konkrétněji a přesněji než obě tyto „míry“ vertikální sociál-

ní diferenciaci odpovídá demografickým a sídelním charakteristikám jednotlivců (pohlaví, věku a velikosti obce bydliště), jejich mobilitě v průběhu devadesátých let a jejímu sebehodnocení, a dokonce i náboženskému vyznání. Rovněž tak mnohem zřetelněji určuje sebezařazení jednotlivců na sociálních žebříčcích, na stupnicích bohatství až chudoby, životní a spotřební úrovně, také však i jejich politické preference. Je samozřejmě těsně spjata s třídním zařazením i souhrnným sociálním statutem, navíc však mnohem těsněji než obě dvě tyto charakteristiky s mírou statusové konzistence/inkonzistence. Ve všech těchto případech normalizované koeficienty kontingence (těsnosti vzájemného vztahu) typologie a uvedených proměnných převyšují hodnoty obdobných koeficientů souhrnného statusu i EGP o jednu až dvě desetiny. (Jistou výjimku představuje poněkud těsnější vazba schématu EGP na složitost práce, klasifikaci ISCO a mobilitní dráhy. Tyto tři proměnné představují ovšem profesní charakteristiky pracovní činnosti, svou konstrukcí blízké EGP, takže jejich vyšší zkorelovanost s třídně sociální klasifikací nepřekvapuje.)

Větší těsnost vztahů typologie k ostatním proměnným je částečně způsobena její podrobností a konkrétností. (Máme tu 15 typologických seskupení místo 7 kategorií EGP, popř. 6 stupňů souhrnného sociálního statusu. Z tohoto hlediska můžeme typologická seskupení považovat za jakési podrobněji určená konkrétnější podskupení těchto obecnějších schémat, která však přinášejí i prvky namnoze odlišné od jejich obecnějšího obsahu.) Nepochybně se tu prosazuje lépe uplatněný princip vícedimenzionality. I když redukce statusových dimenzí z pěti na tři a počtu stupňů na škále ze šesti na tři znamená jisté ochuzení získávané informace, nakonec se ukazuje, že kombinace oněch tří dobře vybraných proměnných nám dává mnohem bohatší a přesnější obraz skutečného sociálního postavení lidí odpovídajícího měnícím se podmínkám jejich života a projevujícího se v jejich postojích a chování, než tak mohly učinit poněkud abstraktní nástroje analýzy, jež jsme uplatnili v předchozích kapitolách.

Těsnost vazeb typologie na závažné sociální a postojové charakteristiky jednotlivců můžeme ukázat na několika zajímavých tříděních.

Tabulka B 3.7 Průměrné* charakteristiky seskupení podle statusových vzorců 1999**

Poř. č.	Vzorec	% mužů	Charakteristika***			
			Sebezařazení	Spotřební úroveň	Mobilita	Změny v životě
1.	111	40,9	4,3	4,2	5,7	3,3
2.	112+113	85,9	4,0	3,7	5,7	2,9
3.	121+131	39,4	3,9	4,0	4,2	2,9
4.	122+132	72,8	2,9	3,6	3,8	2,5
5.	123+133	89,9	2,9	2,2	3,0	1,8
6.	211	25,7	3,8	3,7	3,7	2,8
7.	212	50,3	3,5	3,3	3,7	2,4
8.	223+213	68,8	2,8	2,5	2,8	1,7
9.	221+231	27,8	3,7	3,7	2,9	2,7
10.	222+232	62,6	3,7	3,2	2,7	2,3
11.	311+321	40,3	3,4	3,4	3,1	2,3
12.	312+322	50,0	3,3	3,2	2,8	2,4
13.	323+313	75,9	2,9	2,4	2,4	1,8
14.	332+331	62,1	3,3	3,3	1,3	2,5
15.	333+233	91,1	2,9	2,3	1,4	1,9
Celkem		56,1	3,7	3,6	4,3	2,7

*) S výjimkou prvního sloupce, kde jde o hodnotu procentuální.

**) Vzhledem k sníženému rozsahu souboru jsou údaje za menší seskupení statisticky nespolehlivé.

***) Sebezařazení do sociálních vrstev od 1 = nejvyšší až po 6 = nejnižší.

Spotřební úroveň podle sdělení, na které skupiny spotřebního zboží a služeb je dostatek nebo nedostatek peněz v rodinném rozpočtu od 1 = dostatek až po 6 = nedostatek.

Mobilita (profesní) 1989–1999 jako průměr hodnot 1 = stabilní nahoru, 2 = vzestup nahoru, 3 = stabilní ve středu, 4 = vzestup do středu, 5 = sestup, 6 = stabilní dole.

Změny v osobním životě 1999 ve srovnání s rokem 1989 jako průměr hodnot od 1 = mnohem lepší až po 5 = mnohem horší.

Tučnějšími číslicemi jsou označeny průměry, které odlišují dané vzorce od pořadí daného běžným seřazením vzorců. Normální tučná číslice značí odchylku k vyšší, tučná číslice kurzívou k nižší statusové úrovni. U pohlaví normální tučná číslice značí odchylku směrem k maskulinitě, tučná kurzíva k femininitě.

[Data 1999]

Z tabulky je zřejmé, že nápadně úspěšná (objektivně dle mobility, podle vlastního hodnocení v dalších ukazatelích) v průběhu transformace byla typologická seskupení 5, 8, 13 a 15, vesměs maskulinní. Důležitým poznatkem je, že úspěchu dosáhli jak vysokoškoláci, tak maturanti i nematuranti. Jde ovšem o seskupení nepočtená, v případě absolventů vysokých škol polokonzistentní, v případě maturantů a nematurantů inkonzistentní. Základní objektivní charakteristikou úspěšných seskupení je ve všech případech dosahování vysokých příjmů jakožto nejvýraznějšího projevu vzestupné mobility, popř. stability „těch nahore“.

Vysloveně neúspěšné bylo početné seskupení nekvalifikovaných dělníků (většinou ovšem dělnic) s nízkými mzdami, označené jako 1. Jejich průměrné hodnocení změn v osobním životě 3,3 je sice jen o něco nižší než hodnocení

„ani zlepšení, ani zhoršení“, je však výrazně nižší než průměrné hodnocení celým souborem ekonomicky aktivních dotázaných. Ani rovněž početné seskupení 2 (kvalifikovaní dělníci mužského pohlaví), ba ani malé seskupení 3 a zejména početné seskupení 6 (maturanti s nízkými platy) nelze považovat za úspěšné. Rovněž absolventy vysokých škol soustředěné v seskupení 11 lze sotva považovat za vítěze, spíše však za poražené v transformaci.

Tabulka B 3.8 Seskupení podle statusových vzorců a preference velkých politických stran z roku 1999 v %*

Poř. č.	Vzorec	KSČM	ČSSD	ODS	KDU-ČSL	US	Čtyřkoalice
1.	111	37	10	18	20	12	1
2.	112+113	35	18	23	11	7	0
3.	121+131	34	18	21	16	5	5
4.	122+132	19	25	33	12	8	2
5.	123+133	15	5	59	7	7	2
6.	211	13	14	36	15	19	1
7.	212	7	12	41	12	23	1
8.	223+213	3	7	39	7	19	1
9.	221+231	8	16	46	14	11	3
10.	222+232	8	8	37	15	26	2
11.	311+321	2	8	26	23	28	5
12.	312+322	9	7	40	12	20	3
13.	323+313	2	6	37	12	33	2
14.	331+332	12	24	35	6	24	0
15.	333+233	9	9	35	3	32	3
Celkem		19	13	33	14	17	2

*) Tučné číslíčko označují výrazné odchylky relativní četnosti osob preferujících danou politickou stranu mezi jejími přívrženci v tom kterém seskupení od jeho průměrného zastoupení mezi všemi ekonomicky aktivními směrem k vyššímu než průměrnému podílu preferujících, a to podle situace v době konání výzkumu.

[Data 1999]

Politické preference z podzimu 1999 se ovšem již co do konkrétností dávno hodně změnilo, důležité však je si všimnout, jak nerovnoměrně jsou rozloženy v jednotlivých typologických seskupeních čili do jaké míry konkrétní statusový vzorec ovlivňuje politické postoje lidí zřetelněji než jiné způsoby, jimiž lze popsat sociální postavení. Z tabulky je například zřejmé, že v tehdejší situaci „úspěšná“ seskupení, jak jsme je charakterizovali o několik odstavců výše, podporovala pravicové strany, zejména ODS a US. Příklon ke komunistům a částečně sociálním demokratům, někdy i lidovcům je naopak zřejmý u neúspěšných seskupení, malé inkonzistentní seskupení 11 (vysokoškoláci s enormně nízkou materiální pozicí a vlivem na rozhodování) hledalo tehdy ve své nelehké situaci oporu u Čtyřkoalice.

Dříve než učiníme závěry o tom, jakou vlastně novou informaci nám stu-

dium typologických seskupení podle statusových vzorců přineslo, musíme si přehledně zaznamenat, v čem se jednotlivá seskupení vzájemně liší. Učiníme tak ve formě co nejstručnějších slovních charakteristik, jejichž zvýšenou přítomností se to či ono z nich liší od celku. Jde však o charakteristiky pravděpodobnostní, nevylučující ani paralelní zastoupení charakteristik mírně odlišných, ovšem ve snížené míře. Připomeňme znovu, že u malých seskupení nelze za přesnost kvantitativních údajů dát ruku do ohně.

Typ 1., vzorec 111, postavení nízké ve všech třech dimenzích, konzistentní – 21,6 %

Typické skupiny povolání: obsluhující personál v dopravě, pohostinství, ošetřovatelé, strážníci, prodavači, manuální zemědělské pracovníci, kovodělníci, strojírenští a jiní továrniští (například textilní) dělníci, obsluha strojů, montážní dělníci, pomocní dělníci, při převládající složitosti práce na stupni 2 a 3 na škále 1 – nejnižší až 6 – nejvyšší.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: nekvalifikovaní a zemědělské dělníci, kvalifikovaní dělníci, ženy, věk 40–60 a více let, obyvatelé vesnic a menších měst, spotřební úroveň nízká, kulturnost trávení volného času na stupnici 1–6 (nejnižší až nejvyšší) 2 a 3, domácnost spíše chudá, 85 % stabilních dole, životní úroveň zhoršená, osobní život horší nebo stejný než v roce 1989, římská katolíci ze 37 %, preference KSČM a KDU-ČSL.

Typ 2., vzorec 112 + 113, nízké vzdělání, bez rozhodování, střední příjem, inkonzistentní – 17,8 %

Typické skupiny povolání: obsluha strojů, stavební a montážní dělníci, pracovníci v kovovýrobě, řidiči a dopravní a skladoví dělníci, horníci, při složitosti práce 2–4.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: kvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci, 86 % mužů, věk častěji 30–49 let, spotřební úroveň nízká a o něco málo lepší, domácnost ani bohatá, ani chudá, 88 % stabilních dole, životní úroveň častěji než u jiných beze změny nebo zhoršená, osobní život stejný nebo horší, sebezaražení střední nižší a druhé zdola, 74 % bez vyznání, preference KSČM a ČSSD.

Typ 3., vzorec 121 + 131, nízké vzdělání a příjem, střední až vyšší rozhodování (postavení v řízení), polokonzistentní – 3,8 %

Typické skupiny povolání: malí živnostníci, pracovníci pohostinství, komunálních a jiných služeb, maloobchodníci-prodavači, zemědělci – složitost práce dosti různorodá, zejména 2 a 5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: samostatně činní bez zaměstnanců a s malým počtem zaměstnanců, převážně ženy, 30–49 let, často obyvatelé obcí do 5 000, spotřební úroveň častěji než v průměru nízká, domácnost ani chudá, ani bohatá, vzestup na střed i nahoru (osamostatnění), životní úroveň častěji než u jiných zhor-

šená, mnohdy však také stejná, volný čas 2 a 3, osobní život stejný nebo často i horší, sebezařazení nižší, 44 % římských katolíků, preference KSČM, ČSSD a KDU-ČSL.

Typ 4., vzorec 122 + 132, nízké vzdělání, střední, v menším počtu případů vyšší rozhodování (postavení v řízení), střední příjem, inkonzistentní - 5,8 %

Typické skupiny povolání: vedoucí malých podniků, osoby činné ve stavebnictví, opravárenství, komunálních službách, pohostinství, maloobchodě a výrobě, složitost práce až 5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: samostatně činní bez zaměstnanců a se zaměstnanci, mistři, 73 % mužů, 40-59 let, v obcích do 20 tisíc obyvatel, spotřební úroveň spíše vyšší střední, kulturnost trávení volného času však pouze 2 a 3, domácnost v 84 % případů ani příliš bohatá, ani příliš chudá, mnohdy vzestup na střed (osamostatnění), životní úroveň v 55 % zlepšená a stejně tak osobní život, sebezařazení vyšší střední, preference ČSSD.

Typ 5., vzorec 123 + 133, nízké vzdělání, střední, v menším počtu případů vyšší rozhodování (postavení v řízení), vyšší příjem, inkonzistentní - 2,3 %

Typické skupiny povolání: vedoucí malých podniků, osoby činné ve stavebnictví, veřejných službách, pohostinství a maloobchodě, složitost práce 4 a 5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: samostatně činní (podnikatelé) se zaměstnanci i bez a mistři, 90 % mužů, z poloviny ve věku 40-49 let, 40 % bydlících ve městech nad 100 tisíc obyvatel, spotřební úroveň velmi vysoká (1 a 2 50 %), kulturnost trávení volného času střední (častěji než jiní na stupni 3), domácnost často (v 35 % případů) deklarována jako bohatá, v ostatních případech jako ani bohatá, ani chudá, zcela převládá vzestup nahoru nebo na střed, životní úroveň z 84 % zlepšená, stejně tak jako osobní život, ze tří čtvrtin sebezařazení střední vyšší nebo druhé shora, preference ODS.

Typ 6., vzorec 211, maturita, bez rozhodování, nízký příjem, inkonzistentní - 11,5 %

Typické skupiny povolání: učitelé, zdravotníci, úředníci odborní i řadoví, relativně často ve veřejné správě, při převládající složitosti práce 3-5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: střední odborní zaměstnanci a rutinní nemanuální pracovníci, 74 % žen, 46 % do 29 let, města 20 až 100 tisíc, spotřební úroveň a majetkové poměry domácnosti na průměru, trávení volného času na stupních 2-4, stabilní ve středu 68 %, hodnocení změn životní úrovně a osobního života na průměru, stejně tak sebezařazení a vyznání, preference ODS a ČSSD.

Typ 7., vzorec 212, maturita, bez rozhodování, střední příjem, polokonzistentní -10,7 %

Typické skupiny povolání: technici, odborní i řadoví úředníci, mj. i ve veřejné správě, zdravotníci, pracovníci školství, složitost práce nejčastěji 4 nebo 5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: střední odborní zaměstnanci a rutinní nemanuální pracovníci, muži i ženy, 39 % do 29 let, města od 20 do více než 100 tisíc, včetně Prahy, spotřební úroveň vyšší a vyšší střední, trávení volného času na stupních 3-4, domácnosti ani bohaté, ani chudobné (84 %), stabilní ve středu 65 % (ale také 10 % sestupů na střed), zlepšení životní úrovně z jedné poloviny při jedné třetině beze změny, zlepšení osobního života z 57 %, sebezařazení vyšší i nižší střední, 72 % bez vyznání, preference ODS a US.

Typ 8., vzorec 223 + 213, maturita, nižší, v menším počtu případů bez rozhodování, vyšší příjem, inkonzistentní - 3,9 %

Typické skupiny povolání: vedoucí provozů, účetní, finanční agenti, obchodníci, působící mj. v informacích, stavebnictví, peněžnictví, pohostinství, velkoobchodě a maloobchodě, při složitosti práce 4-6.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: podnikatelé se zaměstnanci, samostatně činní a střední odborníci, 69 % mužů, třetina 30-39 let, Praha a jiná velkoměsta, vyšší střední až vysoká spotřební úroveň, také však i kulturnost trávení volného času, častěji než u jiných spíše bohatá domácnost, vzestup nahoru, stabilita ve středu a nahore, zlepšení životní úrovně 75 %, osobního života 85 %, sebezařazení vyšší a vyšší střední (88 %), preference ODS 54, US 19 %.

Typ 9., vzorec 221 + 231, maturita, střední, v menším počtu případů vyšší postavení v řízení, nižší příjem, inkonzistentní - 2,5 %

Typické skupiny povolání: vedoucí menších podniků a provozů, maloobchodníci, učitelé, zdravotníci, úředníci odborní i řadoví, složitost práce nejčastěji 5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: střední a vyšší odborníci (53 %) a samostatně činní (32 %), 72 % žen, 61 % do 39 let, města 20-100 tisíc, spotřební úroveň střední a vyšší, volný čas 4, domácnosti ani bohaté, ani chudobné, stabilní ve středu nebo nahore a vzestup nahoru, změny životní úrovně diferencované jako v průměru souboru, stejně jako změny osobního života, sebezařazení nižší nebo vyšší střední, 46 % římských katolíků, preference ODS a ČSSD.

Typ 10., vzorec 222 + 232, maturita, střední, v menším počtu případů vyšší postavení v řízení, nižší příjem, konzistentní - 7,8 %

Typické skupiny povolání: vedoucí menších podniků a provozů, odborníci a technici, finanční úředníci a agenti ve velkém počtu odvětví, mj. v ozbrojených složkách a v kultuře, složitost práce 3-5.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomicky aktivních: vyšší a střední odborníci a samostatně činní, 62 % mužů, věk

30-59 let, velikost obce různorodá, spotřební úroveň vyšší a střední, rovněž tak volný čas, zámožnost domácnosti na průměru, stabilní ve středu, vzestupy a stabilní nahoře, zlepšení životní úrovně 52 %, osobního života 63 %, sebezaražení vyšší střední a vyšší (62 %), preference ODS a US.

Typ 11., vzorec 311 + 321, vysoká škola, žádné, v menším počtu případů střední rozhodování (postavení v řízení), nižší příjem, inkonzistentní - 2,1 %

Typické skupiny povolání: vědecko-pedagogičtí pracovníci a učitelé, lékaři, programátoři, kulturní pracovníci, působící téměř z poloviny ve školství, složitost práce v 74 % 6.

Dílčí charakteristiky: vyšší a střední odborníci, samostatně činní, 60 % žen, 56 % do 29 let, spotřební úroveň a bohatství domácnosti na průměru, vysoká kulturnost volného času, stabilní ve středu, také však jedna pětina sestupů na střed, životní úroveň v 64 % zlepšení, osobní život stabilní a mírně zlepšení, sebezaražení na průměru, katolíci 38 %, protestanti 7 %, KDU-ČSL a US.

Typ 12., vzorec 312 + 322, vysoká škola, žádné, v menším počtu případů střední rozhodování (postavení v řízení), střední příjem, inkonzistentní - 4,6 %

Typické skupiny povolání: informatici, vědecko-pedagogičtí pracovníci (40 % ve školství), lékaři, kulturní pracovníci, finanční odborní pracovníci, odborníci ve veřejné správě, složitost práce - 70 % na stupni 6.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomiky aktivních: vyšší a střední odborníci, muži i ženy, 30-39 a 50-59 let, Praha a velkoměsta i menší města, vysoká a vyšší střední spotřební úroveň, vysoká kulturnost aktivit ve volném čase, domácnost ani bohatá, ani chudá (85 %), stabilní ve středu a nahoře, zlepšení životní úrovně 50 %, zlepšení osobního života 58 %, sebezaražení vyšší střední, 66 % bez vyznání, protestantů 2x více než v souboru (přes 8 %), preference ODS a US.

Typ 13., vzorec 323 + 313, vysoká škola, střední postavení v řízení nebo bez rozhodování, vyšší příjem, polokonzistentní - 2,7 %

Typické skupiny povolání: vedoucí podniků nebo provozů, informatici, konstruktéři a technologové, finančníci, lékaři, odborní pracovníci v kultuře, při složitosti práce 5 a 6.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomiky aktivních: vyšší odborníci (48 %), střední odborníci a podnikatelé, 76 % mužů, 30-39 let, méně mladých do 29, města nad 100 tisíc, vysoká spotřební úroveň (55 %) a úroveň trávení volného času, bohatá a spíše bohatá domácnost častěji než u jiných, stabilní nahoře 54 %, také však 27 % sestupů na střední úroveň, zlepšení životní úrovně a osobního života u čtyř pětín, sebezaražení vyšší a vyšší střední 82 %, 79 % bez vyznání, minimální preference pro KSČM, pozitivní pro ODS a US.

Typ 14., vzorec 332 + 331, vysoká škola, vyšší řízení, střední (nižší) příjem, konzistentní - 1,0 %

Typické skupiny povolání: vedoucí a vyšší odborníci např. v ozbrojených složkách, veřejné správě a školství - složitost práce 6 a 5. Možná, že tato skupina při dotazování snížila své příjmy, jak tomu nasvědčují ukazatelé životní úrovně.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomiky aktivních: 100 % vyšších odborníků, většinou muži, 40 a více let, Praha a velkoměsta, vysoká, vyšší střední a střední spotřební úroveň, vysoká kulturnost, domácnost typu ani-ani, stabilní nahoře, zachování nebo zlepšení životní úrovně a osobního života, sebezaražení vyšší a střední, katolíci a protestanti, politické preference ODS, ČSSD, US.

Typ 15., vzorec 333 + 233, vysoká škola, vyšší řízení, vyšší (střední) příjem, konzistentní - 1,9 %

Typické skupiny povolání: vedoucí pracovníci v ekonomice, ředitelé podniků, vysoce postavení technici. Odvětví: peněžnictví, stavebnictví, kovovýroba, ozbrojené složky a další. Složitost práce 5 a 6.

Skupiny výrazně výše zastoupené v daném typu než v průměru ekonomiky aktivních: 95 % vyšších odborníků, zbytek mistrů, muži, 50 a více let, Praha, velkoměsta a střední města, vysoká a vyšší střední spotřební úroveň a kulturnost trávení volného času, bohatá domácnost častěji než u jiných, 85 % stabilní nahoře a vzestupy nahoru, zlepšení životní úrovně a osobního života, sebezaražení vyšší a vyšší střední, bez vyznání, politické preference ODS, US, DEU.